

FORUM

IDŐREND ÉS SZÓTÖRTÉNET

PAIS DEZSŐ: *A MAGYAR ÓSVALLÁS NYELVI EMLÉKEIBŐL*

Pais Dezsőnek, a nagy nevelőnek, a magyar nyelv „számtartójának” feledhetetlen alakját nem kell külön idéznünk a ma élők előtt, hiszen magyarságunk minden valamire való kutatója adósa neki, meggondolkoztató tanításaiért és kutatásra serkentő gondolataiért. Tanítványai, tisztelői emlékülésen méltatták emberi értékeit, kutatói erényeit (Zalai Tükör II: 1975). Ennek az ismertetésnek írója is sokat köszönhet baráti jótanácsainak és dolgozatainak, mint például azoknak, amelyeket régi személyneveink jelentésanáról, a kündüröl és gyuláról írt. Nem említem ósvallási tanulmányait, mert éppen ezek azok, amelyek kötetbe gyűjtve „cipruslombok” Pais Dezső sírján, s amelyekről ez az írás szól.

Pais Dezső bölcs mértékletessége írásaiból is sugárzik. Kutatói alázata nem erőlteti az adatokat, többfajta magyarázatnak is helyet ad. Önmaga írásait csak az igazság felé vezető kalauznak tekintette, nem tévesztette össze a keresett igazsággal. Egy-egy dolgozatának közlését száraz humorával rendszerint akként jelentette be, hogy „írtam egy új nyelvészeti novellát”. Az adatok példás összegyűjtése még nem mindig vezet megoldáshoz, állásfoglaláshoz. Íme néhány mondata, amelyben félreérthetetlenül vall erről:

„Az etimológia tetszetős, elis lehetne fogadni, de csak azzal, hogy más megoldás is van” (100. oldal); „Én a fent jelzett török és finn-ugor nyelvelemek összekapcsolhatóságának kérdésében nem látok tisztán, s ezért sem pozitív, sem negatív irányban nem kívánok nyilatkozni (101).” Magam vetem fel a kérdést, magam adok szót a bizonytalankodásnak, hogy nem délibáb után indulunk-e, amikor a magyar *táltos*-hoz és *tátorján*-hoz olyan török nyelvemlékeket veszünk fel előzményekül, amelyek nincsenek, vagyis amelyeket én ez idő

szerint nem tudtam idézni . . .” (107); „A tekintetben nem tudok határozottabban állástfoglalni, hogy a Budenz-től szerepeltetett osztják elemekkel hányadán lehetünk” (117); „I. A *tűn* eredetibb „változik”, vagy „varázslattal összefüggésben változik” jelentését — helyesen, vagy helytelenül — kikövetkeztettük. A szó eredetéről ne nyilatkozunk, illetőleg arra vonatkozó véleményyt nem közlünk” (222).

Milyen mélyreható ellentét ez azzal a magatartással, amivel nemrégiben találkoztam, amikor egy fiatal nyelvész így kezdte hozzászólását: „mi tudósok”. Csak ámultam ezen az öntudaton, mint ahogy ámulok — de most jó értelemben — azon a kutatói fegyelmen, amelyik világosan és szilárdan látja, hogy az adatokból milyen messze mehet következtetéseiben. Pais Dezső nem is következtetéseiben volt nagy, hanem az adatok szenvedélyes és rendszeres gyűjtésében. Ezért ebben a könyvben is hiába vár az olvasó ősvallásunk új szempontjainak felfedezésére. Ezt nem kapja, ellenben az adatok tűzijátéka, a jelentésárnyalatok torlódása tárul eléje egy-egy szavunkkal kapcsolatban. Tudjuk azt is — feltehetően saját adottságainak határait ismervén —, Pais Dezső mindig húzódozott a könyv-írástól, megelégedett egy-egy tárgyra vonatkozó adatok, kritikai összegyűjtésével és következtetéseit mindig csak mint lehetőséget fogalmazta meg.

Ezt az ismertetést — kutatásunk sokrétűségének jegyében — egy régész írja, akitől természetesen nem várhatják, hogy belekeveredjék a szóhasonítás és jelentésváltozatok sűrűjébe. Feladatomat éppen abban látom, hogy mint őstörténetünk más területének művelője, megkíséreljem Pais Dezső könyvét, mint új tényeket feltáró munkát szemlélni, s keressem benne, hogy mennyiben járul hozzá ősvallásunk jobb megismeréséhez.

Mindjárt előljáróban olyan kérdést vetek fel, amelyek a régész szempontjait vetítik bele az ismertetésbe: ez az időrend kérdése. Mi a magunk területén igyekszünk századokra, sőt még azokon belüli finomabb időrendre, hiszen csak így figyelhetünk meg a leletekben fejlődést, alakulást, kibontakozást.

Nos, ha ebből a szempontból nézzük a nyelvtudományt, bizony eléggé vigasztalan képet mutat, hiszen csak nyelvi korszakokra képes úgy-ahogy időrendet adni, tehát az urali, finnugor, ugor és magyar korra keltezi a szavakat. Ezek a korok azonban néha évezredekig tartottak, számunkra ez a nyelvészeti időrend majdnem használhatatlanul kezdetleges. Hogy példát említsek, milyen művelődéstörténeti kép bontakozhat ki az ekként rétegzett szórengetegből: olyan ez, mintha egy régész az ananjinói, pjanobori, lomovátovi, szaltovói, imenkovói stb. művelődések tárgyait egy kalap alá fogva rajzolná meg az „ugor kor utáni” korai magyarság műveltségét. Ez bizony minden lenne, csak nem az egykori fejlődő, alakuló valóság! Ezen a hiányosságon a nyelvészet egymagában képtelen úrrá lenni, csak a régészettel és a többi rokontudományokkal együtt lesz képes finomabb rendet teremteni szövegeinkben. Így tudniillik az a veszély fenyeget, hogy ezer éves vagy még hosszabb korszak szavait egyetlen műveltség jellemzőiként tárgyalja nyelvészetünk, s így fogalmazza meg a kor ősvallását, samanizmusát, vagy mit tudom én, milyen jellegzetességét. Hogy tovább sarkítsuk hasonlatunkat, olyan eredményre jut törvényszerűen, mintha Árpádtól Kossuthig egyetlen egységes művelődés lenne jellemző népünkre! Olyan „ideáltípusok” kerekednek ki e laza időrend folytán, amelyek soha, sehol nem léteztek! Különösen az ősvallás kérdéseiben érezhető a nyelvészeti időrend hiánya, s ez indokolja Pais Dezső óvatosságát is: ismerjük meg előbb az adatokat, majd jönnek aztán merész kutatók, akiket az anyag bizonytalanságai kevésbé zavarnak, s azok majd megcsinálják a szintézist. Engedelmet kérek Pais Dezső emlékeitől, hogyha olyan gondolatot tulajdonítottam volna neki, amit talán ő nem így érzett.

A fent elmondottakból azonban már következik, hogy mint régész legalább olyan aggodalmasan forgatom a könyvet, mint amilyen aggodalommal tartózkodott Pais Dezső a meszesemenő következtetések levonásától.

Úgy gondoltam, hogy a könyv bemutatásának legjobb módszere részemről az lesz, ha sorba veszem fejezeteit, elmondom

velük kapcsolatban a régész és őstörténész megfigyeléseit, és közben megkísérlem hasznosítani azt az áttekinthetetlenül gazdag anyagot, amit Pais Dezső felsorakoztatott. Ismertetésem szomorú hiánya, hogy nem kapom meg Pais Dezső attikai sóval fűszerezett ellenvetéseit, amelyek nyilván hozzájárultak volna a régi valóság jobb megismeréséhez, márpedig célunk éppen ez.

Kezdjük mindjárt az első tanulmánnyal, az *Agyafúrttal*. E régi tanulmányában a magyar nyelv gazdagságát érzékítő anyaggyűjtéssel kapcsolatban a régész nem érzi indokoltnak a szónak „valamibe behatol” jelentésének feltevését, mert *fúr* szavunk jelentéseiben mindig megtalálható a pörgő mozgásra való utalás, magyar-kori koponyáinkon a lékelés pedig nem fúrással történt, hanem véséssel! Erről külön tanulmányban számolok majd be közelebbről. A régész nem tud egyetérteni azzal sem, hogy mivel nem állt volna rendelkezésre megfelelő számú gyengeelméjű egyén, akiből samán lehetett, tehát mesterséges úton szaporították volna számukat, ahogy Pais Dezső írja: „a táltosok is részben agyafúrtak, vagyis részben az agy megsértése útján rendellenesre változtatott egyének lehetek” (9). Miért nem tud ezzel egyetérteni a régész? Első és legfontosabb ellenvetése, hogy a lékelt koponyájú egyének sírjaiban az égvilágon semmi fel nem mutat arra, hogy samánok lettek volna. A koponyalékeléseket köznépi temetőink szegényes sírjaiban találjuk. A másik ellenvetése a régésznek az, hogy a koponyalékelések igen nagy száma csak „jelképes lékelés”, azaz a koponyatetőbe bevéssett jelekből áll, ami tehát az agyat nem sértette. Ezzel szemben a fúrással végzett koponyaműtétek a középkori orvosi gyakorlat antik hagyományokon alapuló eljárása volt, a magyar szó tehát nem ősvallási emlék, hanem a középkori orvosi műtétek, műszavak körébe tartozik.

Egy másik szavunknál maga Pais Dezső talált középkori hagyományt. *Megtorol* (II. skk) szavunknak sincsen ősvallási értelme, hanem az eredetileg „lakoma” jelentésű szó a középkorban gyökerезik. Eddig bemutatott két szavunknál tehát figyelhetjük a nyelvészeti időrendnek a bevezetésben felvetett

bizonytalanságát és annak ősvallási s más kérdésekre való kihatását.

A könyv két nagyszabású tanulmánya foglalkozik *reg* szavunkkal, mint a régi magyarság szellemi életére vonatkozó értekes adattal (15. skk és 109 skk). E szép tanulmányok olvasása közben a régészben a következő gondolatok ötlenek fel. E szótőnek — igenévszónak, nomen verbunna — és a belőle származó szavaknak annyiféle a jelentése, hogy nagyon is kétséges, hogy eredetileg a samánszertartáshoz tapadt volna, inkább az a valószínűbb, hogy közszó volt, amelynek egyik árnyalata tapadt a samánsághoz. Ezek szerint csak igen tág értelemben használható a samán alakjának, vagy szertartásának elképzelésekor. Szemelvények a jelentésbokorból: révülés, meleg, elrejt, gyógyít, elemészt, eltilt, állatbetegségek, görcs, rángatózik, nyavalyatorés, ráéneklés, hegyoldalban levő tisztás legelő, örrejek, üres szóbeszéd, békahang, részegség, bolond beszéd, hazudik, nyög, jajgat, régi ének, költemény. E jelentések alapján megkockáztatható, hogy a honfoglalás korában sem lehetett egyértelmű táltos-kifejezés, azaz az eredeti jelentés (feltéve, hogy az valóban a samánsághoz kapcsolódott!) erre az időre már semmit sem mond nekünk a samánság természetéről. Erre mutat az is, hogy korai nyelvünkben a regősnek nem samán volta, hanem „conbibator”-sága, énekes, ivásban is résztvevő volta őrződött meg. Pais Dezső nagy érdeme, hogy míg a régebbi munkák a *reg* jelentéskörből csak az ősvallási jelentést látták meg, Pais a szó teljes körét elénk tárta. Így tehát annak ellenére, hogy ő maga nem vonja le gyűjtésének „tanulságát”, világosan látszik, hogy a szónak csak egyik jelentésárnyalata kapcsolódott „az istenség hevétől megszállott” táltosra. De hogy ez a jelentés mikor kapcsolódott samánjainkhoz és meddig élt — nem tudható! Mi éppen a regős jelentésekből úgy véljük, hogy a honfoglalás korában legfennebb mint távoli emlék kapcsolódhatott a táltossághoz. De ha az ellenkezőt tenőnk is fel, nevezetesen azt, hogy a *reg* tő eredetileg a samán tevékenységét jelezte, olyan kiterjedt szóbokor, amelyet Pais végignyomozott, csakis az eredeti jelentés elhalványodása ide-

jén támadhatott. Ez megintcsak arra utal, hogy a honfoglalás korában a samán működése már csak a messze múlt emléke volt. De erre utal az is, hogy a szó „isten heve” jelentése teljességgel hiányzik a magyar táltoshitből!

Egyik legemlékezetesebb nyelvészeti olvasmányom Mészöly Gedeon feledhetetlen tanulmánya volt, amelyet az *áld* szóbokrának szentelt. Éppen ezért szorongással olvastam Pais Dezső száraz, de kivédhetetlen adatfelsorolását, amelyben az „illeszkedik” féle jelentésváltozások helyett az *áld*, *átkoz* szótő eredeti alapjelentése csak „mond” lehetett (*Áld és átkoz*, 34. skk). Munkácsi felhívta a figyelmet arra, hogy e tőnek a vogul nyelvben „ráolvas, igéz, búvöl; imádkozás, imádság; áld, áldás, rontó varázslat; odaigéz, rendel; teremt, teremtő ige” jelentésváltozatai találhatóak. Mindebből — a magam tallózó ősnyelvi ismeretei alapján — talán megkockáztathatom a feltevést, hogy a szó „mond”-ja nem a közbeszédre vonatkozik, hanem valami ilyenféle jelentése lehetett: „aki az ígét tudja”, „aki a dolgok igazi nevét tudja, mondja”. Még a *Kalevala* is tele van annak a hatalomnak félelmével, hogy a varázsló tudja a dolgok nevét (a név és lélek azonossága ugyancsak a nyelv kezdeteinek öröksége). Nyilvánvaló, hogy az áld és átkoz a magyar időkben már nagyjából mai jelentésében élt, ősvallási elemeket aligha őrizhetett, hiszen mint közszavunk szépen illeszkedett a keresztény hithez is.

Bizonyítottnak látszik „huj, huj” kiáltásunk honfoglaláskori megléte, hiszen Liutprand „turpis et diabolica (vox) hui, hui”-ról ír (lásd a *Huj, huj, kaját* tanulmányt a 42. skk. lapon). Regős-énekeink kezdete is ezt idézi („Haj, regő rejtem. . .). Pais egyetértéssel fogadja ezzel kapcsolatban Erdődi megállapítását, hogy a „kaj” eredetileg a mindennapi nyelv szava volt és az istenigéző „igék”-ben refrénként lett vallásos hangulatú. Érdekes gondolatot vet fel azzal, hogy a „h” szókezdés talán arra mutatna, hogy „a mi samánságunk inkább ugoros, mint permi jellegű volt” (62). Az adatrengetegből végül is nem rajzolódik ki elénk a samánszertartás vagy a samán alakja. A nyelvi anyag túl laza ahhoz, hogy valami közelebbit megtudjunk.

Klasszikus értékű „*A táltos meg az orvos*” című tanulmány. Szépen és árnyaltan rajzolódik ki a magyar néphitben is megőrzött táltos alakja: a szavak hangtani megegyezése mellett tökéletes a jelentésbeli azonosság is. Természetesen a név nem írhatja le a táltos minden foglalatosságát, csak egyet emelhet ki belőle. Érdekes gondolata Pais Dezsőnek, hogy a *reg* a finnugor samánizmus emléke lenne, a *táltos* pedig a török rétegegé. A táltos szó ugyanis szófejtőink szerint török eredetű lenne (ilyen jelentésben nincsen meg a törökben, de megvan a magyar nyelvterület minden zugában!). Nézzük a török szó néhány jelentését: elgyengülni, ájulásba esni, kimerülni, holtraváltan feküdni, nyavalyatörős rohamban lenni, valakit eszméletlenségig verni, szomjúságtól elbágyadni, tehát a szó egyik jelentésköre a „kábultnak, eszméletlennek lenni” értelmű *tal* igét és származékait foglalja magában. Másik jelentésbokra az „ág, vessző” névszó és a *tal* üt ige nomen-verbum kapcsolata. Itt a régész — akinek a nyelvészet nem szakja — csak annyit jegyez meg aggódva, hogy a törökben nincsen *táltos* szó, amely megfelelné a magyar jelentésnek! Nem tudom, hogy szabad lenne-e ebből arra következtetni, hogy a török alapszó a magyarban kapta ezt a jelentést, ekkor ugyanis a törökökkel való érintkezés adná a szó alsó határát, ami jelentős időrendi szilárdulást jelentene. Ezzel szemben a magyarban nincsen meg a török ige és névszó más származékban, csak a „táltos” szóban. Erre Pais Dezső is céloz, az előbb a 107. oldalról idézett kétkezdésében. A régész nem szólhat hozzá e különös jelenséghez, csak azt érzi, hogy sok dolog szorul még magyarázatra ezzel kapcsolatban! Más a helyzet „*orvos*” szavunkkal, amelynek szinte pontos megfelelői vannak a régi török nyelvekben, ám itt közbelép a kétkedő Pais Dezső azzal, amit már idéztünk is tőle: „más megoldás is van”-jával.

Amit Pais Dezső a „*gajdol*” igénkhez kapcsol, teljes egészében elfogadható a régész számára is, bár nem gazdagítja újabb vonásokkal ősvallásunk képzetkörét. Nagyon fegyelmezetten fogalmaz, amikor így foglalja össze tanulságait: „Azt hisszük, némely ősvallási cselekményekben lehetett szerepük e nyelv-

elemeknek, mint ‚hangos’ vagy kiáltozó kíséretnek, ahogyan az obi-ugor nyelvrokaink áldozati ténykedésével kapcsolatban ismerjük. . .” ‚Mennyire pontos és jogos itt az ‚azt hisszük’, hiszen az adatok valóban nem értelmezhetők pontosabban.” Pais nagyságának egyik igen rokonszenves vonása éppen a kérdések szerény nyitvahagyása, szemben a mindent megoldani törekvőkkel.

Egyik legfontosabb és a rokontudományokban is kiaknázott dolgozata „a finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései” (185 skk). A régész itt fokozottan figyel, mert itt a legnagyobb a kísértés, hogy Lévy-Brühl „praelogikus mentalitása” utat találjon tudományunkba, azaz túlmagyarázással olyan fogalmakat alkossunk, amelyek effajta elvontságukban soha, sehol nem léteztek. Meg kell gondolnunk azt is, hogyha egy-egy szavunkról ki is kerülne, hogy például a finnugor őskorban lélekfogalmat fejezett ki, semmi bizonyosságunk arra, hogy ezt a tartalmat változatlanul őrizte volna évezredekken keresztül a honfoglalás koráig! Abba a kísértésbe eshetünk, hogy ha a szó nem került át a keresztény szókincsbe, akkor ősvallási értelme akkorra már elhalványult. Keresztény kifejezéseink nagy része kereszténység előtti (úgymond: pogány) szó s ezek egész bibliafordításra elegendők lennének, a szláv jövevényszavak nélkül is. Azért térünk ki erre a kérdésre kissé bővebben, mert régebben s újabban is a finnugor lélek-képzeteket, a többfajta lelket, némelyik kutató átvetíti a magyarság hitvilágába is, anélkül, hogy a megmaradt szónak régi magyar tartalma erre alapot adna! Lássuk tehát:

1. A szervlélek, amely a szívhez, májhoz vagy vérhez kapcsolódik. Természetesen igen szellemes az a magyarázat, hogy pl. a vérszerződésben ilyenfajta képzet lappang, de amint Pais Dezső is megjegyzi, „hogy az ilyenfajta ‚véres’ művelkedet (sic!) sajátosan finnugor vagy ugor eredetű hagyaték volna őseinknél, nem állíthatjuk”. A vérnek és a belső szerveknek fontossága a régiek természettudományában (amit ma szokás „babonás hit”-nek nevezni) világszerte meg volt, számtalan értelmezésben. Hogy az ómagyar *jumh*nak és változatainak

„has, ágyék” stb. jelentése meg volt abban ki kételkednék, de hogy ennek köze lenne ősvallásunkhoz és a szervlélekhez az bizony már erősen kétes, még akkor is ha a távoli őskorban esetleg megvolt.

2. Az árnylélek, azaz a lélekzet-lélek. Természetesen ez is egyetemes képzete az emberi nemnek és meg volt — ki kételkednék ebben? — a finnugor őskorban is. Am Paasonen úgy vélte, hogy nem ez a jellemző a finnugorokra, hanem az árnyék vagy kísértetlélek. A szó a finnugor őskorban konkrétan csak árnyéket jelentett s csak mellékesen kapcsolódhatott a lélekfogalomhoz. A magyar nyelvben semmiféle közvetlen emléke nincsen (az „ős” szavunk csak nagy kerülővel vonható ide!) őseink hitéből tehát nyugodt lélekkel törölhetjük az árnyéklélek fogalmát. Paasonennek köszönhetjük a sokszor idézett:

3. *iz*-nek, mint gonosz léleknek képzeteit. A magyar kifejezések azonban magyarázhatók „betegséggel”, mert e kifejezések feltűnően egyeznek a „franc” (francia betegség) és a „suly”-al kapcsolatos szólásainkhoz. Nem hiszem, hogy tévednék, ha ezt a fogalmat is leválasztanám ősvallási emlékeinkről.

Külön és nagyon szép fejezetben tárgyalja Pais Dezső *lélek* szavunkat és családját. Ez a szavunk mai napig is a lelket jelöli s ezt jelölte az ősiségben is. Bőséggel adatolt a finnugor, különösen az ugor régiségben és állandó „áthallások” vannak jelentéseiben a lélegzettel: a kettő azonos szó jelentésváltozata. Ilyen változat Lél vezér neve is, amely a kürtbe fúvót jelenthetett, hiszen tudjuk (éppen én dolgoztam ki a kérdést), hogy Lehel méltóságjelvénye a kürt volt (hadd jegyezzem meg itt, hogy annak idején éppen ezzel kapcsolatban arra gondoltam, hogy Kürt törzsünk jelentése azonos lenne a magyar közszóval, a kürttel. Megkérdeztem erről Pais Dezső véleményét, akinek semmi kifogása nem volt e magyarázattal szemben, sőt jónak találta; a Kürt törzs volt ugyanis Lehel vezér törzse). Végül is: az eddigi vizsgálatokból csupán ezt a szavunkat (lélek) hozhatjuk biztos kapcsolatba az ősvallással, s ez mind a mai napig meg

is őrizte jelentését, a keresztény szóhasználatban is, közben pedig elhalványult a lélegzettel való kapcsolata.

Pais Dezső elhivatottá teszi számunkra, hogy „*Szemfényvesztő*” (210. skk) szavunknak valamilyen köze lehetett regőseink, táltosaink, tündéreink mesterkedéséhez. A 213–249. oldalon igen beható értekezést olvashatunk „tündér” szavunkról. Eredményeit ő maga így summázza (218):

„Ha a szócsoporttal kapcsolatban mutatkozó jelentéseket számba vesszük, kiindulásul a „változás” értelmet vehetjük fel, azonban aligha akármilyen vagy általános „változás” értelmet, hanem szorosabban véve olyant, amely a varázslónak, sőt az ősi samánfélének meglevő, vagy neki tulajdonított „változás”-aira, változóképességeire vonatkozott.”

A szócsalád alapja a *tűn*(ik) ige, amely feltehetőleg nyelvünk sajátja.

Pais Dezső szemérmesen takargatott líraiságának szép lapokat köszönhetünk Erdély „Tündérország” nevével és Szép Ilona, Tündér Ilona meséjével kapcsolatban. Itt hirtelenében szembetűnik Tótfalusi Kis Miklós *Siralmas panaszá*nak (1697) egyik mondata: „Csudás tündér, de övén alul rettenetes, tarka kígyó formát mutat”. Erről eszünkbe jut a szkíták eredetmondája, amelyet Hérodotosz tartott fenn: a félig nő, félig kígyótestű ósanyáról. Hogyan került ez Misztótfalusihoz, ki tudná már útját követni?

A samán mesterség körébe vág *A néző és látó* (250. skk) tanulmánya, a rejtett, elveszett dolgok megtalálásának körébe visz minket. Pais Dezső alapos adatgyűjtése eszembe juttatta, hogy volt a 30-as évek elején a Képzőművészeti Főiskolán egy társunk, aki valóban meglátta az elveszett, ellopott dolgokat (a rendőrség is igénybevette tehetségét). A „halottlátók” és „nézők” mai napig is feltűnnek s az emberek sereglenek hozzájuk. Hogy tehát a régi idők nézői és látói „samanisztikus értelemben vett” varázslók lettek volna lehetséges, de — Pais Dezsőt idézve — „más megoldás is van” s ez a kísérleti lélektanhoz s nem a magyar ősvalláshoz vezet.

Az egykori jóbarátot, Szabédi Lászlót idézi a „*manó*”-ról

szóló dolgozat bevezető része, ő ugyanis az ófelnémet munich — szerzetes, barát szóból származtatta szavunkat, ám „más megoldás is van” alapján Pais Dezső kifejtette azt a gondolatát, amely a táltos mond-mondóságával egyeztetni szavunkat s eszerint ősi nyelvelem lenne és ugyanabba a fogalomkörbe tartoznék, mint az áld, átkoz.

Boldog szavunkról (264. skk) igen tartalmas dolgokat tudunk meg. Török eredetű szavunk „varázslatban van, elragadtatott” értelmű lehetett, s később kettős értelmet nyert: „szent” és „boldog”. E jelentésfejlődésben bizonyára szerepet játszott (271): „kábítószerek bevétele, s ezek közt bizonyára olyanok is szerepeltek, amelyek kellemes érzéseket, gyönyörűséges képzelődéseket váltottak ki”. Az indokolás itt tehát átcsúszik a „gondolom”-ra, ám az vesse rá az első követ, aki nem követné ebben. Ha a tudományos gondolkodás megállna az adatok pontos határánál, a múlt felelevenítésére való minden erőfeszítésünk meddő maradna. Pais ebben a mondatában az intuíciónak, a képzelőerőnek ad létjogosultságot. Ez azonban mindig nagy mértékben függ attól, hogy milyen mélységű valakinek tárgyi tudása — például jelen esetben — a samanizmusról. Magam nem emlékszem samán-vallomásokra, amelyek az elragadtatás boldog érzéseiről beszéltek volna, a samán számára a szertartás inkább szorongásokkal tele kínszenvedés, az erők végső megfeszítéséig tartó verejtékes küzdelem.

Szép példája nyelvünk leleményekben gazdag voltának, amit Pais Dezső az *ör*-ről ír (272. sk), amelynek eredeti jelentése forog, körülkerül, örködik szavak felé tágult. Jelentéstani bravúr, ahogy Pais az *örül*-lel összehozza és így kapcsolja „a samáni révület előidézésének egyik módjával” (276). Ha ez — a török eredettel ötvözőtt — szófejtés helyesnek bizonyul, akkor a samán *örj*öngő keringéséről kapunk belőle hírt. Itt csak azt szeretném megjegyezni, hogy nem tudunk a magyar népi emlékezetből táltosaink effajta táncáról, pedig voltaképpen ez hitelesítené a szófejtést.

Bosszú szavunk és családja (279. skk) is a törökséghez vezet, és a rontás, varázslat körébe vág. Itt is — akárcsak a *reg*-nél —

a meleg, gőz, köd lehetett alapjelentése. A magyarba átkerült szavaknál azonban semmi olyant nem tudunk felfedezni, ami szavunkat valamiképpen is ősvallásunkhoz kapcsolná. Nyilván ez úgy történhetett, hogy az eredeti török szócsaládnak olyan tagját vettük át, amelynek már minden kapcsolata megszűnt a varázslattal. Ennek a szónak sorsa figyelmeztet, hogy nem minden varázslat a magyarban, ami a rokon nyelvekben esetleg az, mert lehet hogy a vallási értelmétől már teljesen elvált szó került hozzánk. A döntő ilyenkor a magyar változatok jelentése kell legyen.

A kötet egyik rövid tanulmánya két alapszavunkkal foglalkozik *Isten és ördög* címmel (282. skk). A kiadó megjegyzi, hogy a tanulmányt a kéziratos hagyatékból vették. Ez magyarázatul szolgál arra, hogy különösen az „Isten” címszó vázlatos, ám a másik sem látszik végleges fogalmazásnak. „Felvetődött. . . hogy. . . az *isten* finnugor eredetű, illetőleg belső keletkezésű magyar szó is lehet.” Ilyen mértéktartó fogalmazásnál kell érzenuünk elsősorban a biztos időrendi tájékozódás hiányát, ami az egész nyelvészeti munkának szükségszerű velejárója. Milyen óriási társadalmi, ideológiai különbség, ha az őskorból származik, vagy pedig már a magyar időkből! Pais kifejti véleményét, hogy lehetséges a szó finnugor eredetű *ise-ős* szavainkkal való kapcsolata, és a rokon nyelvek alapján „*atya, atyácska*” jelentése lehetett.

Valamivel bővebb adattárat kapunk *ördög* szavunknál. Itt is, mint az előzőnél tudománytörténeti méltatással és bírálattal kezdődik a szó értelmezése. Itt azonban Pais Dezső egy, igen-igen fontos módszertani alapelvet fejt ki s figyelmünk erre terelődik. Íme:

„. . . magyar, vagy magyar vonatkozású adatok is megvilágíthatnak igen korai török nyelvtörténeti jelenségeket, olyanokat is, amelyekre nézve egyéb forrásokkal nem rendelkezünk — nem rendelkezünk azért sem, mivel az illető török nyelvekben a saját, belső fejlődésük következtében nem maradt nyomuk, azonban az átvevő nyelv — és ilyen lehetett a honfoglalás előtti és bizonyos esetekben a honfoglalás utáni velük érintkező magyar is — fenntarthatta őket.”

Igen fontos elv ez, s nekem mint régésznek eszembe juttatta például az iráni ezüstöket, amelyeket anyaterületükön alig találunk, mert az új s újabb korok beolvasztották és feldolgozták „modern” módra a fémeket, de bőséggel megtaláljuk az Uralban, ahová kereskedelem révén jutottak és bálványszentélyekbe kerültek s ott megmaradtak. Aki tehát az iráni ezüstművességet akarja tanulmányozni annak Leningrádba (az Ermitázsba) kell mennie s nem Iránba. Pais Dezső hasonló gondolatokat pendít meg török szavainkkal kapcsolatosan.

Ördög szavunk szófejtései közül azt tartja a legvalószínűbbnek, amelyet maga vetett fel: a török *irdig* vagy *irdik* „ördög, gonosz szellem”-ből származnék. Egy-egy ilyen szófejtésnek komoly következményei lehetnek ősvallásunk bontakozásának megrajzolásakor, mert pl. lehetséges, hogy a világ kettéosztása a jó és gonosz erők harcára, török-korunkban került a magyarság tudatába.

Nincsen olyan szavunk, amely annyit foglalkoztatta volna ősi mitológiánk kutatóit, mint a „*turul*” (300. skk). Annyira benne van a köztudatban totemisztikus volta stb., stb., hogy egy ilyen ismertetésben kár is szót vesztegetni rá. Inkább azt figyeljük, miben tér el Pais Dezső a bevett magyarázatoktól, s ehhez hozzáfűzzük majd a magunk aggályait is. Ezek akörül csoportosulnak, hogy Árpád-kori személyneveink közt található állatneveket általában totemista névadásként könyvelik el. Ámde e nevek egy részét szegényemberek viselik, akiknél valamely előkelő állatásra emlékeztető családi származásmonda nehezen képzelhető el. Akárcsak ma sem gondolunk efféle, bár lehet, hogy egy késői kor kutatója mai családneveinkből is a 20. századi totemizmusra következtet majd, s ember legyen a talpán, aki majd megcáfolja. Íme: Holló, Varjú, Szarvas, Róka, Vidra, Farkas, Gólya, Sas, Tulok, Kakas, Oroszlán, Karvaly, Sólyom, Kánya, Galamb, Bak, Ravasz, Csóka, Kárász (itt megjegyeznék hogy ez szó szláv eredetű, tehát honfoglalás után került nyelvünkbe stb.). Mi azonban jól tudjuk, hogy e családnevek egy része ragadványnévből lett, s ezek keletkezése kiszámíthatatlan ugyan, de bizonyos, hogy semmi

köze a totemizmushoz. Vajon ez csak az újkorban működő névadási szokás lenne és az Árpád-korban nem volt meg? De a régész még mást is hozzá tud fűzni ezekhez az aggályokhoz. Ha igaz, hogy az övek nemzetség- és rangjelzők voltak, akkor a honfoglalók övein zsúfolódnia kellene az állatalakoknak, ám ezt csak kivételesen ritka esetekben találjuk férfiaknál! Persze a késői avaroknál valóban sok állatábrázolást találunk, de ez a kérdés átvezetne a kettős honfoglalás tárgyalásába, ez pedig itt nem lenne helyénvaló. A *Turul* dolgozat végén a Caroldu és Saroltu névvel kapcsolatban az elfogadott fehér- és fekete menyét helyett, Pais Dezső a „feketeség” és „fehérség” értelmezést ajánlja és így kapcsolja a „Beleknegini” adattal (erre nézve értékes új szempontokat, és a „szépasszonnyal” való kapcsolatokat tárt fel Szegfű László dolgozata a középkori kérdéseket tárgyaló kötetben. Szegfű is a Pais által javasolt magyarázathoz közeledik: Horváth—Székely *Középkori kútfontaink kritikus kérdései*, 1974. 239 sk).

Pais Dezső fiatalemberként írt dolgozatai közül való s máig is emlékezetes az, amit óvóneveinkről írt. Ebben a kötetben kéziratban reánk maradt fogalmazványát olvashatjuk, mint a kötet záró tanulmányát. Ebben nagyszerű korai kezdeményezését építi tovább, s így a kezdet és a vég egységbe foglalja ezt a hatalmas életművet.

Végére értünk tallózó áttekintésünknek, mindvégig tartottuk magunkat ahhoz, hogy mint régész nem avatkozzunk bele a nyelvészek dolgába, hanem saját területünkről figyeljük, hogy mit mond korainkról, dolgainkról a nyelvész, aki nyelvtudományunk megbecsült nesztora volt hosszú időn keresztül, nemzedékek nevelője, sok magyar szó gondos gondozója.

A nyelvészek nyilván sokkal több tanulságot tudnak e dolgozatokból meríteni, mint az a régész, aki szerette volna, ha e tanulmányok szinte tapintható tapasztalatokkal gazdagították volna ősvallásunkról való tudásunkat. Várakozása csak részben

teljesült s ezért kételyekbe ütközött — amelyeket sokszor éppen Pais Dezső fogalmazott meg! — s úgy látta, hogy ezek alapja jórészt az időrend hiánya. Vannak azonban más meggondolni valók is, amelyekről csak érintőleg beszéltünk eddig. Például: volt-e olyan ősvallás, amiről az összes vonatkozatható szók vallanak, vagy csak laza vallási képzetek voltak s ezek is változtak az idő folyamán? Éppen a kereszténységbe átment szavainkról alig esett szó. Szókincsünk azonban már e meggondolások alapján is széthúzódik több ezer évre s nem vonatkozatható egyetlen korra!

Pais Dezső könyvének áttanulmányozása során úgy láttuk, hogy a nyelv igen keveset őrzött meg egykori világképünk-ből és a világot alkotó erőkről vallott hitünk-ből. Ennek okát abban látom, hogy ősvallási szavaink továbbéltek a kereszténységben, megváltozott tartalommal, pedig feltehető, hogy egykor „ősvallásunk” szókincséhez tartoztak!

De ne zárjuk ezt az ismertetést aggodalmakkal, hanem örvendjünk annak, hogy ezzel a kötettel Pais Dezső nyelvészeti végrendeletét kaptuk kézbe, lapozzuk az emlékezés megilletődésével, s így sokkal többet tanulhatunk belőle, mintha pusztán gazdag adattárában böngészünk.

1976. március 14-én.

LÁSZLÓ GYULA

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET BIBLIOGRÁFIA

1. kötet 1772-ig; 2. kötet 1772—1849.

(Akadémiai Kiadó, 1972., 1975.)

Irodalomtudományunk utóbbi három évtizedének termésében, az elméleti kutatás, a kritika, a szövegkiadás eredményeinek, kitűnő lexikális segédeszközöknek, végül a hatkötetes összefoglaló kézikönyvnek a közreadása után most, a MTA Irodalomtudományi Intézetében készült munkaként kezünkben van az *összefoglaló irodalomtörténeti szakbibliográfia* első két kötete.

Ez a szakbibliográfia-sorozat, terve szerint, hat részben, kilenc kötetben fogja — napjainkig terjedően — összefoglalóan jegyzékelní mindazt, ami a magyar irodalomtudománynak az idők során nyomtatott formában közzétett anyagából nemcsak kritikailag érvényes, hanem egyáltalán történetileg használható. Az adatgyűjtés felső időhatára 1970. Az első kötetekből következtethetően talán háromszázezer adat közzétételéről van szó. Zavarba hozó méretek bontakoznak ki. Kézenfekvő a kérdés, indokoltak-e, a kutatás igényeit nem meghaladó-c ezek.

Elődök és kortársak érdekéent a magyar irodalomtörténet és filológia kurrens szakbibliográfiája éppen egy évszázada, 1876 óta jelenik meg folyamatosan, anyaga azonban — évekre vagy ciklusokra tagolva — nehezen hozzáférhető, széthullik, áttekinthetetlen. A most létrejövő bibliográfiai szintézis kiadásával ez és a korábbi anyag a kiegészítőleg, pótlólag gyűjtöttel együtt rendezetté, készenlétben levővé, a kutató *segédtudományi műszerévé* válik.

Körültekintve az európai irodalmak nemzeti történeteinek nagy szakbibliográfiai opuszai közt, a tervezett magyar sorozat méreteihez fogható vállalkozásokat szinte csak a nagy nyelvterületeken látunk. A nagy német Goedeke új sorozatában 1880-ig, az angol *Cambridge Bibliography of English Litera-*

ture új kiadásában 1950-ig gyűjti adatait. Nagy és kisebb nemzetek irodalomtudományi szakbibliográfiáit kézbe véve szembeűnő, hogy az irodalom és irodalomtörténet bibliográfiáját rendszerint egybefogva nyűjtják, az érdemleges szövegek adatát mindig regisztrálva és rendszerint rövid írői életrajzot is közölve. Áll ez, az említetteken kívül, több nagy francia kézikönyvre, közelűnkben a lengyel irodalomtudományi szakbibliográfiákra. Az irodalomnak, az irodalmi szövegek szerepeltetésének mértéke és módja a magyar szakbibliográfiai kézikönyv struktűrájának is fűkérdése.

Bibliográfiánk első kötete a sorozatszerkesztők (Vargha Kálmán és V. Windisch Éva) által írt előszóban ismerteti az egész sorozat rendszerét, elveit. A szerkesztők kifejtik, hogy az elvi alapoknak a gyakorlati igényekkel való összeegyeztetésére törekednek és az anyag elrendezését ehhez igazítják. Állást foglalnak a válogatás elve mellett; az érdemes anyag teljességének fenntartásával a jelentéktelen vagy napi jellegű tételeket irodalom- és tudománytörténeti kritikával rostálni törekedtek. A kézikönyv tételeinek, adatainak gyűjtése — megfelelő kritikai válogatással — a forrásértékű hírekig, újságcikkéig terjedt és közvetlenül, vagy más bibliográfiákból merítve feldolgozta, feldolgozza a teljes releváns belföldi nyomtatványanyagot, az elérhető külföldi magyar kiadványokat és az elérhető idegennyelvű szakirodalomnak legalábbis a legfontosabbját. A magyar irodalomtörténet érdekkörének határait a bibliográfia a hatkötetes irodalomtörténeti kézikönyvvel összhangban vonja meg: a középkorban, majd a humanizmus és reneszánsz korában az írásbeliség egészét átfogva, később a magyar és latinnyelvűség mellett a magyar királyság egyéb nemzetiségeinek önállóvá váló irodalmát csak a magyar irodalommal való kapcsolatában véve figyelembe. A bibliográfiai sorozat gyűjtőköre mindenekelőtt irodalomtörténeti tárgykörökre terjed, megfelelő fejezetekben közölve a csatlakozó tudományterületeknek vagy területrészeknek a korszakkal foglalkozó irodalomtörténész számára fontos alapanyagát is. Ilyenek az egyháztörténet, a művelődéstörténeti ágazatok sora:

a nyomdászat, intézmények, társaságok, oktatás, színház története, korszakonként az irodalomhoz viszonyított szerepüknek megfelelő módon. Magának az irodalomnak, az írói alkotások szövegeinek a köréből a bibliográfia *csak a filológiai értékű kiadásokat* regisztrálja.

A kötetek anyaga két folyamba rendeződik: egy *általános*, a korszakkal egészében vagy részeiben tematikusan foglalkozó műveket és mindenfajta segédkönyv-irodalmat magában foglaló részre, és egy másik, *személyi* részre, mely összefoglalja az írókra, műveikre, kapcsolataikra, hatásukra *közvetlenül* vonatkozó anyagot. Ezen az alaprenden belül azonban a kötetek arculata nem lehet teljesen azonos. Ha intézeti keretek közt is, de a gyűjtő, majd szerkesztő munka — már eddig is — csaknem két évtizede folyik, sok és változó munkatárs közreműködésével, nem mindig azonos szemlélettel és gyűjtőmódszerekkel. Amellett minden korszak maga alakítja természetével, sajátosságaival szakbibliográfiája méretét is, belső rendjét is. A középkor irodalomtörténetének bibliográfusa másként és más megoldásokat keres, mint majd a 20. század irodalomtudományi termésének regisztrálója.

A bibliográfiai kézikönyv — a közölt terv szerint — korszakonként napjainkig jutván, zárókötetben közli majd a korszakokba nem szorítható, átfogó vagy általános témaköröket tárgyaló irodalomelméleti és irodalomtörténeti címanyagot. Kérdés, hogy ez az „általános” zárókötet mennyivel adhat majd többet, mint a korszak-kötetek. Valószínűleg jórészt ez utóbbiak általános anyagának bizonyos szakjait és segédkönyv-apparátusát kell majd megismételnie, esetleg felújítania. Fontos lehet viszont összefoglaló anyaga az irodalomelmélet területein.

Az eddig megjelent két kötet (1.: 1772-ig, Stoll Béla, Varga Imre és V. Kovács Sándor munkája; 2.: 1772–1849. Kókay György munkája) szinte már az egész tervezett sorozat szerepét bemutatja. Mindenekelőtt azt tanúsítja, hogy itt nemcsak az irodalomtudománynak az ügyéről van szó. Ezek a kézikönyvek nemcsak az irodalomtörténésznek és más humán tudósoknak készülnek, hanem az írónak, a tanárnak, az olvasónak, a tan-

könyvön túljutott diáknak, a könyvtárosnak, a népművelőnek is. A kutató számára megtakarított időnél sem kisebb jelentőségű, hogy ezekkel a bibliográfiákkal a kutatónak készülő főiskolás — típus-témák helyett — új és önálló utakra indítható. Tájékozódást tudnak nyújtani annak is, aki vidéki elszigeteltségben, használható segédkönyvtártól és könyvtári katalógustól távol él. Éppen ezért fontos az a bejelentett szándék, hogy nem tudományos rendszerezést, hanem gyakorlati célú segédkönyvet kívánnak a szerzők nyújtani.

A méltató első szava az elismerés mind a gyűjtő és szerkesztő szakemberek, mind a munkatársak eredményes munkájáért. A bibliográfiai munka közhelyszerűen „áldozatos” és közismerten „hálátlan”. Mégis, sokan és sokszor lesznek hálásak nekik. Aligha lesz e köteteknek sok olyan használója, aki a felütött fejezetben és annak összefüggéseiben a maga számára új kiadványt, cikket, hírt, adalékot nem talál, akinek a kívánt témában nyújtott irodalom organikus egésze nem ad indítást. Mint minden jó bibliográfiára, úgy ezekre a kötetekre is a helytálló szerkezet és a pontos, helyükön levő címadatok tömege a jellemző. A kritikus mégis — mint minden bibliográfiából — összegyűjthet hiányokat, helyteleníthet arányokat, szóvá tehet következetlenségeket. Tisztában vagyunk azzal, hogy nincs „teljes” bibliográfia és nincs válogatás, melynek eredményével mindenki egyetért; nincs vitathatatlan szerkezetű bibliográfia sem.

Egy szakbibliográfia szaktudományi sikere — szélesebb körű használatának feltételeit figyelmen kívül hagyva — három tényezőn múlik: gyűjtőkörén, csoportosításán, végül közlésmódjának színvonalán, pontosságán, alkalmasságán.

A továbbiakban ezekből a nézőpontokból vesszük szemügyre a két kötetet, ha lehet, egybefoglalva, ahol szükséges, különválasztva.

Gyűjtésében mindkét kötet messzemenően eleget tesz a válogatott teljesség ígéretének és szinte hiánytalanul közli a maga irodalomtörténeti anyagát, mind az általános, mind a személyi fejezetekben. Mégis, az 1. kötet szigorúbban válogat, takaré-

kosabb, a második bőkezűbb, de ezzel olykor a válogatás mércéjét ereszti lejjebb. Kevésbé mondható hiánytalannak, mindkét kötetben, a közölt segédkönyv-apparátus és olykor egyenetlen a társtudományok felé való kitekintés mértéke.

A sorozat szembetűnő gyűjtőkori problémája — mint arra már utaltunk — az irodalmi szövegek közlésének a kritikai szintű kiadásokra való korlátozása. E szabály következtében alapvető szövegek maradnak ki, vagy — esetleg — bekerülnek szemelvényes, de kommentált kiadásban; a besorolás feltételévé filológus jelenléte válik. A szövegadatok hiánya már az 1. kötetben is nehezen viselhető el, hiszen számos jelentős műnek nincs is későbbi, filológiailag gondozott kiadása. A 2. kötet 18–19. századi anyagában ennek a korlátozó szabálynak a kérdéses volta még inkább érvényesül és a továbbiakban sok gondot fog okozni a későbbi kötetek használóinak is. Az 1. kötetből így marad ki Pray 1770-es magyar Margit-legendaszövege, Anonymus 1790-es első magyar kiadása. A 2. kötetben a felvett irodalmi szövegkiadások elbírálása — úgy tetszik — nem egységes. A Batsányi által gondozott Virág-kiadás (1799) helyére kerül, de Batsányi Ányos-kiadása (1798) már csak előszavával kap helyet. Bekerülnek a Révai által gondozott kiadások, de a Kerekes-féle, a szerző által átdolgozott, hitelesnek tekintett Fazekas-kiadás (1817) nem. Életében közreadott gyűjteményes kiadással szerepel Fáy (1843–44) és Táncsics (1873–85), kimarad viszont Kuthy (1841–53). Későbbi kritikai kiadásban nem állván rendelkezésre kimaradnak egyébként nagy szakirodalommal szereplő, esetleg nem könnyen identifikálható fontos művek, mint például a *Debreceni Grammatika*. A felvett szövegek viszont nem ütik meg mindig a filológiai mércét: az 1. kötetben szereplő Pázmány-szövegkiadások közül az 1867. évi puszta idézettár, az 1931–33. évi egi kiadás pedig egyházi célokra készült, nyelvileg egyszerűsített beszédgyűjtemény.

A kézikönyv további köteteiben ajánlatos lenne — ha még végrehajtható — az irodalmi szövegek bőkezűbb felvétele. Besorolandó lehetne a legjobb gyűjteményes kiadás és a fontos

művek rendelkezésre álló legjobb kiadása, akár első, akár későbbi kiadás minősül annak. Az utóbbi esetben az első kiadásnak csupán megjelenési éve lenne közlendő.

Úgy tűnik, hogy nem világos a gyűjtőkör a fordításokat illetőleg. A későbbi kötetek, fontos kivételektől eltekintve, nyilván nem tekintik majd feladatuknak irodalmi szövegek idegennyelvű fordításainak adatközlését. Az 1. kötet indokolatlan közli a Zrínyi-fordításokat, érdekességként a török Mikesfordítást vagy a dél-amerikai Teleki József fordítást; nem hozza azonban például a *Balassi Komédia* Kertbeny által 1874-ben kísérőtanulmánnyal közreadott német fordítását. A 2. kötet regisztrálja az öt évszázadot átfogó német nyelvű magyar költői antológiát (1970), de hiányzik belőle klasszikusaink német–osztrák fogadtatását jelző több egykorú 19. századi kiadás, Táncsics önéletírásának orosz kiadása (1952), vagy a négykötetes román nyelvű magyar antológiának egészében a korszakba vágó első kötete (1965).

A magyar irodalomtudományi szakanyagnak a gazdagságát és teljességét már kiemeltük; ez a két kötet lényege. Az irodalomtörténeti gyűjtőkörben itt már csupán egy réteghez, az egykori magyarországi irodalmak összefoglaló kézikönyveinek, illetve az e körbe tartozó kapcsolattörténeti anyagnak a szerepeltetéséhez kívánunk hozzászólni. Bár viszonylag gazdag, mégis hiányos a szlovák és az — ekkor — nem kis mértékben dél-magyarországi érdekű szerb kézikönyvanyag. A modern szlovák irodalomtörténeti szintézis első két kötete (1958–60) nagyjából a mi bibliográfiánk két kötetének időkorét fedi: mégis, 1. kötetünkben hiányzik, 2. kötetünkben pedig csak éppen első, 1780-ig terjedő kötete szerepel. 1. kötetünk szerepelteti a Kombol-féle horvát irodalomtörténetet, de 2. kötetünkben hiányzik például Skerlić éppen 18. századi tárgykorú szerb irodalomtörténete és annak 19. századi folytatása. Több szlovák—magyar személyiségnél és témánál újkeletű szlovák szakirodalom lett volna közölhető (Tessedik, Chalupka, Csaplovics János, Csaplovics Lőrinc könyvtára, a Kishonti Evangélikus Tudományos Társaság). Számos szlovák szak-

folyóirat mellett nincs nyoma annak, hogy a százötven éve Pesten indult, nemcsak szépirodalmi jellegű Letopis Matice Srpske-t átnézték volna.

Ez utóbbi és más, további hiányok oka nyilván a külföldi szakirodalomhoz való hozzájutás csaknem mindenkori kése delme és egyébként is forgandó szerencséje. A kutatás előteré ben szereplő témakörök olykor külföldi forrásanyagukhoz is teljesebben jutnak hozzá: a humanizmus latin irodalmának fejezete például négy modern külföldi szakkibliográfiát is kö zölhet.

A kézikönyv feladatának tekinti az irodalomtörténész mun kájával leginkább érintkező társtudományok alapvető, illetve korszakba vágó válogatott anyagának a közlését is. Ezt mesz szeménően megvalósítja mindkét kötet például a történettu domány, a nyomdászati-, könyvtár- és oktatástörténet terüle tén, sokkal kevésbé a helytörténet, továbbá a folklór, mégpedig a népköltészet, néphagyomány forrásanyaga és irodalma tekin tetében (a népköltészetnek minden kötetben „csak a korszakra vonatkozó anyagát” kívánván szerepeltetni, teljes közlést a zárókötetben tervezve). Szívesen láttuk volna a társtudományi apparátus szövegkiadásai közt a *Magyar Népköltési Gyűjte mény* sorozatát és hiányoljuk, hogy a 2. kötet forrásai, illetve feldolgozásai közt nem szerepel Ipolyi Arnoldnak sem 1846-tól gyűjtött (Kálmány által 1914-ben közreadott) népmese gyűjteménye, sem 1849 előtt gyűjtött *Magyar mythológiája*. Ide tartozó lehetne Dugonics 1820-ban kiadott magyar mon dásgyűjteménye (egészében, a személyi irodalomban szövegki adásként közölt szemelvényes kis mutatvány-kötet helyett), Erdélyi János 1851-ben kiadott, bár jóval korábban gyűjtött közmondás-könyve. Talán filológiai engedménnyel is, de be sorolható lett volna Tóth Béla anekdota- és magyar szállóige gyűjteménye. Azt hisszük, hogy a szólásgyűjtemény a maga nemében nem kisebb forrásértékű az irodalomtörténész szá mára, mint — például — a tárca-útirajz.

Jóval kisebb jelentőségű, amit a kötetekben közölt általános segédkönyvanyag relatív hiányairól mondani szeretnénk.

A két kötet más-más apparátust közöl, mindegyik a maga korszakának megfelelő gyűjtésben. Semmi sincs, ami felesleges lenne, néhány hiány azonban szembeötlő. Az 1. kötet kihagyja Budapest történetének bibliográfiáját, a 2. kötet felveszi hatodik kötetét; mindkét kötetben felveendő lett volna a bibliográfia első, negyedik és hatodik kötete. Mindkét kötetből hiányzik az 1929-ben kiadott Buday-féle magyar filozófiai bibliográfia. Az 1. kötetben hiányzik Badalić horvát ősnymtatványkatalógusa és nyilván késői beérkezésük miatt maradt ki Jugāreanu 1969-ben kiadott szebeni ősnymtatvány és erdélyi antiqua-katalógusa. Ugyancsak késői beérkezése miatt maradhatott ki mindkét kötetből Pálinkás László 1970-ben kiadott újabb, közel harminc év után átdolgozott és bővített olasz–magyar irodalmi bibliográfiája. A Széchényi Ferenc által országos könyvtárként alapított könyvgyűjtemény 1799 és 1807 közt kiadott hétkötetes katalógusa csak a 2. kötetben szerepel, noha az a korábbi hungarica könyvnyagnak is elsőrendű forrása.

Anyagának *csoportosítása, elrendezése* tekintetében a két kötet más-más feladattal került szembe.

Az 1. kötet időköre az ősköltészettől, a középkor és a reneszánsz irodalmán keresztül a barokkig ível és azzal zárul; a 2. kötet a felvilágosodás és reformkor összetartozó és nem egészen egy évszázadra terjedő időszakának anyagát fogja át. Ezért az 1. kötet belső struktúráját a többi kötettől eltérően alakította. A régi magyar irodalom egész időszakára vonatkozó összefoglaló általános fejezet után anyagát négy alkorszakra osztja, a hagyományos, a korábbi irodalomtörténeti felfogás periodizációját követve: 1526-ig, 1600-ig, 1711-ig, végül 1772-ig. E négy alkorszak mindegyike külön tagolódik általános és személyi részre.

Vajon választhattak volna-e a kötet szerkesztői más megoldást? A magyarországi és magyar írásbeliségnek és irodalomnak ez az első hétszáz esztendeje törésvonalat mutat a középkor végén, mondjuk 1526 körül, és azután még egyszer, a 18. század elején, midőn az irodalmi barokk korszakán belül

a műfaji képletek és az irodalmi élet alakzatai változnak meg. E két választóvonalat el is fogadva, kérdésesnek tartjuk a harmadik korszakhatárt (1600-at), a tulajdonképpen csaknem fél-évszázadig egymásba ívelő reneszánsz és barokk korszak kettéválasztását. Igaz, hogy a hagyományos irodalomtörténetírás konzervatív korszakolást tükröző materiája valójában magamagát sorolta négyfelé. Felvethető mégis, hogy a kézikönyv *gyakorlati* használatát — a szakember számára is — nem könnyítette volna-e meg a középkor határán kettéválasztott tematikus elrendezés, mely mai, elméletileg igazolt korszakbontásunkat követve a kétféle periodizáció egybevetését szerkesztési és tipográfiai eszközökkel teremthette volna meg.

A 2. kötetnek ilyen problémája nincs. Ott, ahol szükséges, a belső korszakhatárt anyagában, felvilágosodás és reformkor közt — egységes tematikus rendben maradván — 1825-tel vonja meg.

Egyébként a belső csoportosítás alapvonalai a két kötetben, néhány korszak-különbséggel és olykor eltérő terminológiával, azonosak. Általános részét mindkét kötet hat főfejezetre osztja. Fedi egymást ebből öt: a segédkönyvek, az irodalomtörténet folyamata, a műfaj történet, az intézménytörténet és a más irodalmakkal való kapcsolatok és kölcsönhatások főfejezete. További főfejezetként az 1. kötet a nagy gyűjteményes szövegkiadásokat foglalja össze, a 2. kötet pedig külön csoportosítja az irodalom elvi és elméleti kérdéseit.

A főfejezetben mindkét kötet a maga anyagát korszaka sajátos tematikájának megfelelően tagolja tovább; a végső rendező elv egységesen a közlemény, kiadvány megjelenési éve. Ilyen módon a használó mintegy a szakirodalom kronológiáját is áttekintheti. Az 1. kötetben — a négy alkorszakra bontás és a szigorúbb rostálás eredményeként is — viszonylag szűk, eléggé konkrét és kis tételszámú alcsoportok jönnek sokszor létre. Ezek a használó számára a téma jól körülhatárolt, pontos ésényeges szakirodalmát nyújtják. A használónak azonban a kötet *egész* struktúráját kell előzetesen és alaposan ismernie

ahhoz, hogy az összetartozó, de mellé- vagy alárendelő logikai szerkezetben felépített, sokszor egymástól távol kerülő alosztásba sorolt kiadványanyagot, több korszakból és fejezetből összeszedje, mindig figyelemmel lévén az átfogóbb, összefoglalóbb fogalomkörökre is. Utalások segítik, de talán nem elegendő mértékben és nem mindig kétoldalúan. Több helyről és nem minden fejtörés nélkül szedhető össze például a virágénekek, az énekeskönyvek, a levél, a ponyvairodalom *teljes* anyaga. Aki azonban rendszeres munkával összeszedte az egyébként logikailag kifogástalanul tagolt anyagot, biztos lehet, hogy minden lényegeset számba vehetett. Az alkorszakokra bontást a kötet szerkesztői jól végezték el és a témabontást amazzal összhangba hozták. A megoldás azonban hibaforrást is rejtethetett. Példa erre az a tévedés, hogy Rákóczi hadi újságja, a Mercurius Veridicus, mint „hírlap”, a Rákóczi-kor irodalmából kimaradván, a következő, 1711-gyel kezdődő korszakba soroltatott, a Nova Posoniensia és a Pressburger Zeitung mellé.

A 2. kötetben mind a korszak nagyobb termése, mind a bőségesebb válogatás általában nagyobb alcsoportokat hoz létre, melyeket szerencsésen lehetett „egykorú” és „nem egykorú” rétegre, másrészt alaki vagy tartalmi jellegzetességek szerint további szakaszokra osztani. Ha a bibliográfiai kézikönyv sorozattervével kapcsolatban az arányok és az adatanyag mennyiségi kérdését felvethetőnek tartottuk, úgy ez a kezünkben levő 2. kötetre is érvényes. A kötet mind az egykorú, mind a későbbi szakirodalomból tartalmaz ugyan irreleváns tételeket, de *nem olyan arányban, hogy a szigorúbb szűrés a terjedelmet számottevően csökkentette volna.* A kötet főerénye végül is az egykorú adalékok gazdagsága és a nem egykorú, egészen a közelmúltig terjedő anyag fontos rétegeinek a teljessége. Kiválóan gazdag — például — a nyomdai és könyvkereskedői katalógusok, a nyomdászattörténet, a sajtótörténet, a köz- és magánkönyvtárak története szakcsoportja. Ebben a kötetben is meg lehetősen hézagossá vált az irodalmi élet helytörténeti fejezete, néha indokolatlanul. A „Remény” körének irodalma

például Kolozsvárnál is besorolható lett volna, Sziklay János *Veszprém város az irodalomban és a művészetben* című könyve (1931) a nyelvújítás irodalmán kívül Veszprém címszavához is tartozik. A korszakban olyannyira fontos anyanyelvi, nyelvi-irodalmi és stilisztikai kérdések szükségképpen kerülnek többfelé és főcsoportjaikon belül is alcsoportok logikai rendjébe, az áttekintés azonban itt sem egykönnyen megy. A logikai rend olykor ellentétbe kerül a *gyakorlati* használhatóság érdekeivel: elvászott, ahelyett, hogy összehozna, összekapcsolna. Azt hisszük, hogy a szakember is többnyire együtt keresi és együtt kívánná találni például az olvasóköri, olvasóegyletek, kölcsönkönyvtárak és olvasókabinetek szakirodalmi adalékait, az Egyetemi Nyomda történetét és kiadványjegyzékét, a magyar jakobinus mozgalom és a magyar jakobinus irodalom összefoglaló anyagát. Mégis tudomásul kell vennünk, hogy a szisztématisztikus rend gyakorlati hátrányokkal is jár. A szisztéma olykor megvalósíthatatlan: „szöveg” és „irodalom” valójában sokszor keveredik, az egyértelmű besorolás lehetetlen. A kötet egyébként gyakran él annak lehetőségével, hogy adatát többilletékes szakcsoportban megismétli. Szegényes a korszak antológiáinak anyaga, pedig ide is sorolható lett volna például a Tatay-féle szöveggyűjtemény, mely egyebütt szakirodalmi csoportokban háromszor is szerepel. És ide lett volna sorolható a *Bessenyei György Társasága* is (mely mint szöveg, kimarad a kötetből).

Az „általános” fejezetek után mindkét kötet „személyi” részében a magyarországi írásbeliség és magyar irodalom olyan személyei szerepelnek a humanizmus korától kezdve, kiknek irodalmi működéséről kritikai adalék egyáltalán rendelkezésre áll. A szereplők sora túllép magának az irodalomnak körén. Személyi felsorolásban szerepelnek történészek, közírók, irodalompártolók, politikusok; levelezésük, irodalmi, nyelvújítási szerepük révén természettudósok. A kör az írókét meghaladja, de az alkotókét nem éri el; tudománytörténetünk alakjaiból hiányzik például Endlicher és Érdy. Az írók köréből is kimarad szabály szerint mindenki, akiről legalább

három kritikai adalék nem áll rendelkezésre; a szerkesztők azonban ennél sokszor enyhébben ítétek. Mindkét kötet személyi részében az írókról és műveikről szóló szakirodalom kitűnően áttekinthető, mert világosan és következetesen tagolt.

Minden szakrendben szerkesztett bibliográfia fontos kérdése, hogy a témacsoportok, illetve tételek közötti utalást hogyan oldja meg. Említettük már, hogy kézikönyvünkben a témák összefüggései közötti utalás gyakoribb lehetne és olykor egyes tételek több illetékes szakcsoportban való közlése elmaradt. Az 1. kötet szerepelteti Iványi Béla tanulmányát Mossóczy *Corpus Juris*áról (1926). A 16. század eléggé szegényes könyvtártörténeti anyagában azonban a tétel nem szerepel; nem derül ki tehát, hogy a tanulmány javarészt Mossóczy könyvtáráról szól és annak kilencszáznál több művet soroló jegyzékét közli. A 2. kötet szakaszt szentel a Nemzeti Körről szóló irodalomnak, de nem utal arra, hogy az később Ellenzéki Kör néven működött és Bártfai Szabó Lászlónak egy más szakcsoportban szereplő, de itt meg nem ismételt című tanulmánya foglalkozik is vele. Alapelszerűen hiányzik a kézikönyvből, mind az általános, mind a személyi részben az összefoglaló jellegű irodalom (szintézisek, korszak-monográfiák) megfelelő tételeire, illetve helyeire való utalás. A kutatónak témája szempontjából az összefoglaló irodalmat többé-kevésbé ismerenie kell, mielőtt a bibliográfiában az őt érdeklő részlettémát felüti. Ugyancsak hiányzik a bibliográfiából az ún. rejtett utalás, azaz a nem egykönnyen és nem közvetlenül felismerhető kapcsolatra való rámutatás. Így utalhatott volna 2. kötetünk például a nyelvújítás irodalmának csoportjában Révai Kölcsey-tanulmányára.

Végül arra a kérdésre keresünk választ, hogy a két kötet külsőleges, *bibliográfiai-technikai eljárásai*, a tételek közlésmódja, tipográfiai nyújtása, a kísérő apparátus, főleg pedig a mutatók rendszere hogyan járnak a használó kezére, mennyiben könnyítik meg a keresett téma anyagának minél teljesebb és összefüggéseivel együtt való felderítését.

Maga a bibliográfiai leírás célszerű és sallangmentességre törekvő; vitatható, de helynyerés okából hatásos, hogy eltekintettek a kiadó nevének közlésétől. Az egy-egy műre vonatkozó recenziós anyag összegyűjtött közlése az irodalmi hatásnak is egyik fokmérője lehet: Illyés Petőfi-könyve első kiadását, annak idején, 1936–37-ben harminchárom recenzió kísérte! E mű három kidolgozását, valójában három alkotást, a bibliográfia összefoglalva közli, az átdolgozások és kiadások együttes leírásában: az időrendi közlés formai szabályát megsértve, de a használó számára a kedvező megoldást választva.

A két kötet formai szabályai egyébként nem egészen azonosak; a használó érdekét (és kényelmét) szolgáló néhány szerkesztési fogás a 2. kötetből hiányzik. Ez a kötet viszont a személyi részben a szövegek adatközlésének hiányát némileg ellensúlyozza a főművek címének és első kiadásuk évének felsorolásával — ha e műveknek szakirodalma van.

A technikai apparátus legfontosabb kívánalma, hogy a további kötetek jól kidolgozott *tárgymutatót* közöljenek. Az 1. kötetben nincs tárgymutató, pedig az a négy korszakra tagolt anyag áttekintését alaposan segíthette volna. A 2. kötet már közöl rövid tárgymutatót, mely azonban nem több, mint az alcsoportcímeknek a betűrendezése, mindig egyetlen lapszámra utalván. A további kötetekben sokoldalú, alapfogalmakon túlmenő és a terminológia variánsaival is számoló, szótárszerű, minden érintett témacsoportra utaló, kezdő- és végzőldalt jelző tárgymutató lenne kívánatos.

Mindkét kötet nyomdai kivitelét, az adatközlést, a megbízhatóság és pontosság jellemzi. Akik e kötetek szerkesztési módszerét ismerik, tudják, hogy az adatok pontossága a gondos, ismételt adatellenőrzés eredménye. Ha mégis előfordul elírás és sajtóhiba, az mindenekelőtt balszerencse. Kötelességszerűen említjük meg azt a néhány zavaró hibát, mellyel találkoztunk, mert javítást érdemelnek. Zrínyi átdolgozója az 1. kötetben Csegics, a másodikban Csergics: az utóbbi a helytálló. Valkai *Bánk bánjának* közreadója a 2. kötetben Bakai, az elsőben Ballai: ez a helyes. Különböző személyek csúsznak egybe az

1. kötet névmutatójában például Zoltán József, a 2. kötet mutatójában például Bakács István, Gulyás Pál, Sallay Géza nevén. Két elírás — szövegben és mutatóban — író nevét torzította el: Tempefői neve a 2. kötetben helyesen Sibelka-Perleberg Artur, a húszas évek érdemes pedagógusának neve az 1. kötetben helyesen Rössler *Mária* Irén.

A tetszetős elrendezés és a szép nyomdai munka esztétikai hatása ellenére úgy gondoljuk, hogy a szerkezeti csoportalkotás logikai rendjének kifejezésére a tipográfiai eszközök elégtelenek, a gyors áttekintést nem segítik eléggé. A szisztematikus rend bonyolult volta — a szedéskülönbségeken kívül — szám- vagy betűjelzésrendszerrel tett volna ajánlatossá. Az „élőfej” a gyors keresést akkor segíti, ha a könyvoldalak külső sarkába kerül.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája már elkészült két és munkában levő további köteteivel irodalomtudományunk *évszázadra szóló* segédkönyvei közé fog tartozni és nemzedékek kutatómunkáját fogja segíteni. Amint mi sem hagyhatjuk figyelmen kívül Kelet-Közép-Európa többi nemzete irodalmának történetét, úgy válhatik a magyar irodalomtudomány szakbibliográfiája kézikönyvvé szomszédainknál és a világ más tájain is a hungarisztika körében dolgozó tanszékeken, intézetekben. Ez a reális szerep a jövő kötetekben megérdemelhet talán egy megfelelő rövid idegennyelvű bevezetőt és szakrendi eligazítót.

Szakbibliográfiai sorozatunk alkalmas arra, hogy az összefoglaló irodalomtörténet hat kötete mellett „companion work”-ként, kísérőműként szolgálja a további kutatást, a képzést és az irodalom sokoldalú szerepét a nemzeti művelődésben. Remélhetőleg alkalmas időpont majd napirendre tűzi a felismerhetően hiányzó többi segédkönyvszerű irodalomtudományi „kísérőmű” megvalósítását is: az irodalom bibliográfiáját, az írók biográfiáját és az irodalomtörténet kéziratforrásainak a számbavételét.

PAJKOSSY GYÖRGY

BORNEMISZA—MÓRICZ: *MAGYAR ELEKTRA*

Magyar Elektra — hirdette a Nemzeti Színház 1931-es plakátja, s a cím alatt három név: Sophokles, Bornemisza Péter, Móricz Zsigmond. A bemutatónak közepes sikere volt, de később több-kevesebb változtatással még kétszer felújította a Nemzeti, utóbb a Madách Színház s több más együttes. A cím a köztudatban úgy hozzátapadt a darabhoz, hogy legutóbb is ez szerepelt a Nemzeti Színház 1975-ös előadásának plakátján, holott már nem a Móricz által átírt, hanem a Bornemisza-féle „eredeti” szöveg került színre. Egyetlen, de jelképes erejű emlékeztető, hogy mit tett egyik író a másikért, hogyan sikerült új életre támasztania egy négyszáz esztendő alkotási. Részint a modern színpadra való alkalmazással, részint személyes és irodalmi propagandával. „Úgy gondolom a darabot, akár ezt a szöveget, akár az eredetit, az iskolák ifjúságának szeretniök kell. A közönségnek is” — írta Móricz a Kelet népében a darab közzétételekor, 1940-ben.

Bornemisza műve 1558-ban jelent meg Bécsben, s aztán hosszú időre eltűnt. Két évszázaddal később került Bessenyei György kezébe, s ő egy részletét is közölte, majd 1923-ban bukkant föl egy példánya, amelyet hasonmás-kiadásban közölt Ferenczi Zoltán. Idáig érhető módon Sophokles-fordításként tartotta számon az irodalmi közvélemény. Kevésbé érthető, hogy Ferenczi kiadás után is többnyire így emlegették, s szinte vakmerőségnek hat Móricz kijelentése:

„Nem fordítás: újra teremtés. Nem görög lélek magyarrá áthangszerelve: valóságos magyarok, a Dobók és Nádasdyak, az első Zrínyi szavát halljuk.”

Mégis, az átdolgozás során Bornemisza fogyatékoságait sok helyt Sophokles anyagával orvosolta, s így Móricz szövege valamivel jobban hasonlít a göröghöz, mint Bornemiszáé.

Fordítás vagy eredeti mű? A félreértés elindítója maga Bornemisza. A *Tragoedia magiar nelvonn* címlapján és előszavában egyaránt állítja, hogy a művet nagyobb részben fordította, s jöllehet sokat hozzáadott és „más módon rendelt”,

de hite szerint Sophokles szándékát követte. Maga a mű ellentmond ennek, s mai fogalmaink szerint csak akkor bizonyulhatna fordításnak, ha előkerülne ismeretlen eredetije. Ez — Kardos Tibor feltételezése szerint — egy humanista szerzőtől származó latin nyelvű változat lehetett, amelyre a 16. század zsarnokellenes szellemi áramlata nyomta rá bélyegét. Latin fordítás valóban akadt ez idő tájt. Bornemisza könyvével egy évben jelent meg Thomas Neogeorgius (Kirchmair) német humanistának teljes latin nyelvű, verses Sophoklesfordítása. Ez azonban hű tükre a görög eredetinek. Másfelől Bornemisza jól tudott görögül, s utószavában azt is elmondja, hogy tanára, Georg Tanner az erkölcsi és politikai részek szempontjából filozófiai módszerrel alaposan és tüzetesen elemezte hallgatói előtt az *Elektrát*. Ilyenformán egyéb segítség nélkül is újjáköltethette a történetet, kiegészítve olyan elemekkel, amelyek csak magyar koponyában születhettek. Ami pedig a kétszeresen hangoztatott „fordítás” szót illeti, arra más föltevés is kínálkozik.

Bornemisza Ferdinánd király koronázására írta (és akarta előadatni) darabját. Erre az alkalomra nehezen találhatott volna ennél alkalmatlanabb művet, amely eredetileg „csak” egy zsarnok királyi pár megölését dicsőíti, de az ő változatában a trónra lépő zsarnok önfelelt pöffeszkedésével kezdődik. Szókimondó, fiatalos szemtelenség ez a vállalkozás, amelyet azzal próbál palástolni, hogy a görög klasszikusra hárítja a felelősséget. Mint majd harmadfél évszázaddal később Katona József, aki Tiborc legkeményebb panaszaihoz lapalji jegyzeteket fűz: melyik elfogadott német szerző művéből vette ezeket a gondolatokat. Bizonyíték persze erre a föltevésre sincs; érzük be annyival, amennyit a meglevő mű vall az íróról (vagy írókról): nem fordítás, hanem — mai szóval — átdolgozás, amire nemrégiben Nemeskürty István is rámutatott.

Sophokles azzal indítja a cselekményt, hogy Orestes és Pylades a Nevelő kíséretében Mykénébe érkezik. Orestesnek kész a terve bosszújához. Nevelőjét a palotába küldi, hogy ott halott

hírét költse, ő maga pedig barátjával Agamemnon sírjához zárandokol áldozatot bemutatni. Az ennek megfelelő jelenet Bornemiszánál a II. felvonás elejére kerül, s ezt megelőzi Aegisthos, Klytaemnestra, Elektra, továbbá a Kórus és a Parasitus bemutatása. Formálisan nézve ez nem valami ügyes fogás. Nem világos, hogy ez a bemutatkozás mikor játszódik, de a jelenetek hangvételeből olyasmi érződik, mintha röviddel Agamemnon meggyilkolása után (tehát a fő-történet, a bosszú *előtt*, mintegy tíz évvel): Aegisthos most vette birtokába a királyságot, Klytaemnestra már koporsóba helyeztette legyilkolt urát, Elektrában friss fájdalom tombol. Drámát ilyen hőfokon indítani roppant nehéz (mert bajosan fokozható), s az sem szerencsés, ha az első felvonás „előjátékká” válik, s utána tíz éves időmúlás képzelendő. Bornemiszta azonban saját korának akart erkölcsstani és politikai leckét adni, bemutatni a bűnben, paráznaságban tobzódó nagyúri pár boldog örömét gaztette sikerén, s erre az expozíció látszott a legalkalmasabbnak. Itt, a hatalomátvétel pillanatában drámai erővel lehet ábrázolni a cinkosokat és a zsarnokság megszületését. Később, ha Sophoklest akarja követni, erre már nincs mód. Ott ugyanis Aegisthos a dráma java részében a városon kívül tartózkodik, Klytaemnestrával nincs jelenete, s csak a végkifejtésre érkezik haza. A zsarnokság ábrázolását szolgálja a *Magyar Elektra* egyetlen új alakja, Parasitus, az engedelmes és hitvány szolga. Nyolcvan-száz év múlva a francia klasszikusok így neveznék: Aegisthos bizalmasa (confident). Félig-meddig új szereplő Elektra bizalmasa, a vénasszony, aki a Kórus nevet viseli. A név azonban elárulja származását: a görög Karvezető megfelelője ő, aki bölcs, néha szentenciózus megjegyzéseivel a hősnő szövetségese és vitapartnere.

A görög és a magyar szöveg szembeállításából kiviláglik Bornemiszta eredetisége. Ezt alaposan összevetette már Nemeskürty István (*Bornemiszta Péter az ember és az író*, 47–71.), fölösleges lenne megismételni. Mégis érdemes megemlékezni egy más természetű apróságról a fölismerés jelenetében. A három görög klasszikus ezt háromféleképp állítja be. Sophok-

lesnél és Bornemiszánál Orestes, apja gyűrűje segítségével ismerteti meg magát Elektra előtt. Bornemiszánál azonban ezenkívül egy „bélyeg” is szerepel Orestes arcán, aminek nincs nyoma Sophoklesnél, viszont megtalálható Euripidesnél: gyermekkori sérülés nyoma.

Könyvének előjáró beszédében, s az olvasóhoz intézett latin nyelvű ajánlásában Bornemiszta elmondja, mi volt a szándéka művével. Érdeemes ebből néhány gondolatot kiragadni. Tanulságul szánta erkölcstelen és bűnös királyok és nagyurak számára, hogy isteni büntetésük ha késik is, nem marad el. Ezt szemlélteti az Elektra-téma, amelyet többen megírtak, de legjobban Sophokles, aki Elektra és Krysothemis alakjában két örökérvényű emberi magatartást mutatott be. Az egyik lány hősi lélekkel bármire hajlandó, hogy sok csapással sújtott hazája felszabaduljon; a másik inkább megalkuszik a körülményekkel, semhogy veszélyes küzdelembe fogna. Így vetődik föl tehát a politikai probléma: „Vajon mikor a hazát nehéz rabság nyomorítja, erőszakosan kell-e szembeszállni a zsarnokkal, vagy biztonságosabb az időmúlástól várni az enyhülést s a bajok orvoslását?” Erről a kérdésről elmélkedjenek immár a fordítás birtokában azok is, akik görögül nem tudnak. Munkájával ezt a célt akarta szolgálni, s a nyelvművelést, hiszen „már néhány éve elkezdtek írni magyarul, s ezt a nyelvet nekünk . . . napról napra fontosabb okból teljes erőnkből művelnünk kell”.

Móricz Zsigmondot valósággal felgyújtotta ez az utóbbi gondolat és Bornemiszta csodálatos nyelve. Azért alkalmazta modern színpadra a darabot — helyenként Sophokles s a *Hamlet* nyomán — hogy ezt a nyelvet, s a régi élet hiteles ábrázolását támassza föl, tegye közkinccsé.

A nyelv ízesebb a mainál, de közérthető, s így csak apróbb igazításokra szorult. Néhány kulcs-fontosságú szó értelme vagy hangulata megváltozott az évszázadok során. Így például a régi fogalmak szerint csak férfinak lehetett húga, nőnek nem. Az fiatalabb lánytestvérét öccsének szólította, mint Bornemiszánál Elektra Krysothemist. Mai fogalmaink sze-

rint viszont öccse Orestes, aki Bornemiszánál mint Elektra *ara* szerepel. Nem arája, de később, ragozott alakban „arám, édes arám” formában. Móricz áthidalásul „lelkem vőlegényeként” emlegeti. Elektra királylányi rangját az asszony, aszszonyom megjelölés érzékelteti nemcsak a Kórus, hanem Klytaemnestra részéről is. („Olyha szádra eredtél esmég, aszszonyom.”) A „nyavalya” hangulatilag súlyosabb volt a 16. században, mint ma, s Móricz nyilván komikusnak, kevésnek érezte Elektra és Orestes párbeszédében, ezért igazította ki sorsra, gyötrelmekre. A „tolvaj” szó régen közel esett a „rablógyilkos” értelemhez. Ma viszont furcsán hangzanék, ha ezt a szót kiáltja Klytaemnestra a színpalak mögött, ahol kardot vagy tört szegeznek a torkának. Furcsa szidalom az anya szájából: kurvanő lánya. A hasonló apróságok kiigazítása vagy elhagyása azonban nem bontja meg az egész szövedéket.

A régi élet ábrázolásában nem sok az igazítanivaló, s jórészt az is csak rendezői utasítás. Bornemisza, s egyben a Mester megszemélyesítője 16. századbeli német tudós öltözetet visel: hosszú köpenyt, prédikátor-süveget, csizmát s magyar módra kardot. Orestes belépését átvonuló vadászok, pecérek, kürtösök előzik meg; ő maga vadászatra induló magyar leventének van öltözve. A Tányérnyaló (Parasitus) hosszú dolmányt és csizmát visel, kezében kis buzogánybot: afféle udvarbíró. A fehér kendős, fekete ruhás Kórus kulcs-csomójával kulcsárnőnek hat. Idevágó jelentősebb új szövegrész egy van. A királyné nagy mulatságot akar rendezni Orestes halálhírére, ami örömeire szolgál majd a meghívott uraknak, keserűségére a népnek, mert attól fogják „rékvirálni” az enivalót. A beszolgáltatásnak ez a fajtája nyilván megvolt Bornemisza idejében; a modern közönségben viszont a „rekvirálás” aránylag friss, háborús emlékeket idézett föl.

Több gondot okozhattak a szerkezeti változtatások. Móricznak nyilván nem tetszett a darab indítása, s visszatért — félig-meddig — az őseredetihez, Sophokleséhez. Móricznál a boszszú előkészítésére induló Mester és Orestes jelenetével kezdő-

dik a cselekmény, de még a száműzetésben, Mykénéből távol, s a bosszút nem Orestes, hanem a Mester szorgalmazza, mert a régi gyilkoságnak most van tízéves fordulója. Ez az évforduló később is szöbakerül: az ellenfelek örömnünpre készülődnek. S mentől sűrűbben emlegetik, annál világosabbá válik, hogy ez nem reális alkalom, hanem pusztán szerkesztési fogás, amelynek segítségével megmenthető Aegisthos és Klytaemnestra jelenete. A szerkezeti nyereség azonban hangulati veszteséggel jár: Bornemisza szövege a hatalomátvételt izgalom próbálja érzékeltetni. Tíz évi megszokás azonban más légkört teremt, s ugyanazok a szavak az új környezetben bágyadtabbnak hatnak.

A Mester noszogatását a Delphiből érkező Pylades erősíti meg. Apolló utasítását hozza: a bosszú jogos és csellel kell végrehajtani. Pylades Sophoklesnél is szerepelt, de szava nem volt, némán kísérte Orestest. Móricz beszélő szereplőt formált belőle, s fontos cselekvést bízott rá a dráma végén: ő öli meg Aegisthost, s foglalja el a trónt — mint Fortinbras a *Hamlet*-ben. Első megjelenése önmagában véve drámai: sorsfordító hírt, utasítást hoz a hősnek. Alakja azonban itt is elég szürke, s később sem válik hús-vér emberré. Pylades megszólaltatásával Móricz törököt fogott, ami átdolgozókkal sűrűn megesik. Két rossz között kell választani: vagy színesen írja meg az új jeleneteket a maga leleményéből, de akkor kénytelen elszakadni az eredetitől; vagy igyekszik mentől hívebben követni, de akkor a betét drámai funkciót teljesítő színtelen folt marad.

Az átdolgozás során Móricz többször is visszakanyarodott az ősforráshoz. Néha csak egy-egy régi gondolatot ékelt be Bornemisza szövegébe: „Jó mester, olyan vagy, mint a nemes mén. Ha aggkor nyomja is, nem veszi bátorságát a veszedelmek között, hanem fülét hegyezi és hirdeti a bosszú óráját.” Vagy: „Sokszor van holt híre annak, aki messze jár, de ha megjő, annál nagyobb örömmel fogadják.” Szívesen helyettesíti Bornemisza ízes, de darabos párbeszédeit Sophokles nyomán formált szövegekkel, ha azok a feszültséget soronkénti

felelgetéssel — stichomythiával — jelzik. Ilyen a két lány jelenetének, s az Elektra-Orestes jelenetnek néhány része. A negyedik felvonásban érdekes, eredeti betét színezi a két lány párbeszédét: „Meg kell ölni atyánknak gyilkosát” — mondja Elektra, s a következő replikák során még háromszor ismétli. Ezt a hatásos fogást főként a német klasszikusok — Lessing, Schiller, Grillparzer — kedvelték.

Eredeti lelemény egy másik, szinte vígjátéki apróság. A Mester azt állítja, hogy Fókusbeli Panoteus király baráti híradásával érkezik, s a királyné Panoteus egyéb dolgai után kezd érdeklődni, amelyek felől neki semmi tudomása sincs. Ez alaposan megizzasztja a Mestert, s szinte megghiúsul a gondosan kiesztelt cselvetés.

A klasszikus hely-egységet Móricz három színtérre bontja. Az első felvonás valahol a szabadban játszódik, Mykéné hátrában, a többi a fővárosban, Argosban. A második, negyedik és ötödik a palota tróntermében, a harmadik Agamemnon sírjánál. Ez a színhely Aischylos megoldására emlékeztet, Sophokles és Bornemisza szövegéhez azonban kevésbé alkalmas. Itt ugyanis a szereplők csak beszélnek a sírról, amelyet a néző a várostól távol képzel el. A síremlék Móricznál egy templom mellé épült, ami ugyan fölidézi a magyar középkor emlékét, de rosszul szolgálja a cselekményt. Még ha valami külvárosba képzeljük, akkor is forgalmas, nyilvános helyre állították, ami bajosan hihető el a trónbitorlókról. Ám a körülötte folyó jövés-menésből kiderül, hogy a királyi palota közelében kell lennie. Előzőleg szóba került, hogy Elektra is régen járt itt, Klytaemnestra pedig rossz álmától megriadva Krysothemisre bízta a síri engesztelő áldozatot, mert ő maga nem akar odamenni. Most azonban Elektra is, Klytaemnestra is megjelenik a sírnál, s nagy összecsapásuknak fültnúja Orestes, aki a szomszédos templomban bújt el. A magára maradó királynéval aztán végezhetne is — mint Hamlet Claudiusszal — s csak azért nem öli meg, mert az épp imádkozik.

Ügyetlenség, hogy az ötödik felvonásban a trónterembe lépő Pylades és a Kórus közt így indul a párbeszéd: „Vajon

jó helyre találtunk-e asszonyám? — Kit keres kigyelmetek? — Az Agamemnon király házáat. — Igen, megtalálta kigyelmetek, mert ez az.” Szó szerint Bornemisza szövege ez, de csak a kapu előtt lehetne elmondani, s nem bent a házban.

Az Elektra-téma legsúlyosabb problémája az anyagyilkosság, vagy más vetületben: Elektra és Orestes jelleme. „A ránk maradt mítoszokat természetesen nem szabad felforgatni — tanítja Aristoteles —, értem például, hogy Klytaemnestra ne Orestes keze által haljon meg... azonban a költő maga keressen, és a hagyományt ügyesen használja fel.” Mind a szabály, mind az engedmény ésszerűnek látszik, míg egy mítosz él, s közismerten és tömören jelez bizonyos emberi magatartásokat. Ma is értelmetlenség lenne megírni a jóságos Káin történetét, akit a gonosz Ábel csap agyon. Ám a mítoszok elhalhatnak, s ha új formában támadnak föl, esetleg tartalmuk is némileg megváltozik.

A cselekmény alapjául szolgáló bűntény, Agamemnon meggyilkolása kettős arculatú: férjgyilkosság és trónbitorlás. Homeros világosan csak az utóbbiról beszél (*Odyseia*, III. 303, sköv.): Aigisthos a gyilkosság után hét évig uralkodik leigazza a népet, míg meg nem érkezik Orestes, s meg nem torolja a bűnt. Anyagyilkosságról nem esik szó, bár sejthető, hogy a „gonosz anya” is ekkor pusztult el, mert a halotti tor kettős. A három tragikus költő viszont — részlet-eltérésekkel — Klytaemnestra bűnét és büntetését állítja a középpontba, s cinkosa csak a periférián helyezkedik el.

Aischylosnál az apa halálának megtorlása és az anyagyilkosság rendkívüli esemény ugyan, de épp szélsőséges mivoltában alkalmas egy korszakváltás ábrázolására. Valójában a barbárság és a civilizáció ütközik itt meg. A barbár világ ököljoga szerint az erősebbnek van igaza (őt kedvelték az istenek), a civilizáció viszont mérlegeli a bűnt, s állami beavatkozással torolja meg. Az egyik álláspontot az ősi istenek, az Erinnysek képviselik, a másikat a „fiatal” istenek, Apolló és Pallas Athéne. A pör, amelyben döntő szavazatával Pallas Athéne is részt vesz, az athéni areiopág, vagyis emberi bíróság előtt zajlik le.

Első pillantásra furcsán hat, hogy az ősi istenek, a lelkifurdalás démonai miért csak az anyagvilkos Orestest veszik üldözőbe, s miért elegendő a férjgyilkos Klytaemnestrára időnként rossz álmot bocsátani. Ám épp ez lehetett az író egyik legfontosabb mondanivalója: a barbár világrend meghunyászkodott az erő előtt, s igazságszolgáltatás csak a civilizációtól várható. Ez az írói vélekedés nyilván a nemrégiben létrejött delosi szövetség irodalmi vetülete: igazolása az athéni civilizáció felsőbbrendűségének a barbár szigetországok fölött.

Sophokles művében Erinnyeskről csak a kar lírai megnyilatkozásaiban esik szó, drámai szerepük nincs. Személy szerint Apolló sem szerepel, de jósigéje, utasítása a bosszú végrehajtására olyan isteni kinyilatkoztatás, amely később sem válik kérdésessé. A bűnt meg kell torolni, s közömbös, hogy ez egyben anyagvilkosság.

Euripides felfogásában az athéni demokrácia hanyatlásának előszele érződik. Az irigy istenek már nem a humánus világrend képviselői, hanem az emberiség ellenségei. Az Erinnysek nem ősi istenek, hanem az őrjöngő Orestes rémképei; közöttük a meggyilkolt Klytaemnestra is feltűnik. Elektra és Orestes szinte patológikus, kissé deheroizált héroszok, akik igen körmönfont módon teszik el láb alól Klytaemnestrát és Aegisthost, s mikor merényletüket a fölzúduló nép meg akarja torolni, egy ártatlan túszot ejtenek fogságba, így sikerül elmenekülniök. Ez azt az érzést kelti az olvasóban, hogy a bitorló Aegisthos uralma sem lehetett rosszabb, mint a legitim Agamemnoné.

Kissé leegyszerűsítve el lehet mondani, hogy az Elektra-téma Aischylos megfogalmazásában politikai, Sophoklesében erkölcsstani, Euripidesében lélektani dráma. Ez a három lehetőség domborodik ki a későbbi feldolgozásokban is: rendszerint az egyik dominál, a másik kettő mellékesen érvényesül. Ha a politikai mondanivaló a legfontosabb, nagy hangsúlyt kap Aegisthos zsarnok-uralma, az elnyomott nép sanyarú élete, az ország kritikus helyzete (Alfieri, Giraudoux, Sartre, Gyurkó), s megölése jogos, forradalmi tett (aminek azonban

gyászos következményei is várhatók). Ha az erkölcsi kérdés kerül az előtérbe (Voltaire), megdő Klytaemnestra szerepe, s a dráma könnyen retorikussá válik. A lélektani megfogalmazás (O'Neill) viszont a patológia felé sodorhatja az író: Elektra és Orestes már alig tekinthető normálisnak. Az anyagyilkosság mindenfajta feldolgozónak gondot okoz. Van, aki véletlennek tünteti föl, vagy öngyilkossággal helyettesíti, sőt van, aki elhagyja.

A *Hamlet* nem tekinthető az Orestes-monda változatának, de az hatott rá, ha nem magára Shakespeare-re, akkor forrásaira. A szellemjelenés, megőrülés egyik forrása Kyd *Spanyol tragédiája*, de vajon ide nem az Orestes-mondából került? Hamlet igen gorombán leckézteti anyját (noha az a gyilkosságban ártatlan), s a királyné megriad: „Meg akarsz ölni?” Gertrud végül a Hamletnek szánt mérget issza meg véletlenül, s maga Hamlet a mérgezett törtől pusztul el — Claudius és Laertes közös gaztettétől —, de előbb végez nagybátyjával, a trónbitorlóval. Vagyis itt a mondának „homeroszi” arculata világosodik meg. A gondolatmenet a reneszánsz felfogása szerint ilyenformán fogalmazható meg: a trónbitorlás isten-és népellenes bűn, amely mind újabb bűnöket, végül zsarnokságot szül, s feljogosítja a kisemmitetteket a megtorlásra. A *Hamlet* mellett jó példa erre a *III. Richárd*, s még általánosabb érvényű a *Macbeth*, ahol a megtorlást nem a jogutód királyfi végzi el, hanem egy alattvaló. A Shakespeare-drámák fél évszaddal Bornemisza műve után íródtak, de ugyanazt a kor-szellemet tükrözik. Bornemisznál sem egyszerűen dramaturgiai ügyetlenség, hogy a cselekményt Aegisthos gaztettével kezdi és halálával fejezi be, hanem tudatos politikai mondanivaló: íme a zsarnokság pályafutása. Sophokles anyagával dolgozott, némileg Aischylos politikai módszerével, s visszanyúlt a „homerosi” hagyományhoz.

Móricz viszont a mi korunk fia, túl a felvilágosodáson, francia forradalmon — vagy a drámairodalomban Schiller *II. Fülöpjén* — s jól tudja, hogy a zsarnokságnak nem a trónbitorlás a döntő kritériuma, hiszen legitim uralkodó is lehet zsarnok.

Így természetesen az Elektra-téma másik arculata világosodik meg, s az anyagyilkosságot kell jobban motiválnia. Bornemisza (és Sophokles) szövege áll rendelkezésére, s ezt akarja gazdagítani. Lélektanilag, vagyis olyanféleképp, mint Euripides tette volt.

Ilyenformán kevés a bővíteni való a trónbitorlók alakján, s nem népellenességük a fontos, hanem hogy magánéleti bűnük legyen nagyobb. Aegisthos a monda szerint unokatestvére volt Agamemnonnak. Móricznál — mint a *Hamletben* — testvér-öccse a meggyilkolt királynak, s az asszony ilyenformán sógorához ment férjhez. Ennél is fontosabb a két főszereplő, Elektra és Orestes „igazolása”.

Móricz Elektrája szép lány. Erről idáig egyik előd sem szólt. Akár azért, mert magától értetődőnek találták, akár mert közbömbös mozzanatnak. Valójában a testi szépség eleve rokonszenvet kelt a hősnő iránt, különösen a közönség primitívebb részében. A szereposztás ugyan a színház gondja, de az író megtesz annyit, hogy ezt a szépséget gyakran megemlítteti a többi szereplővel. Hasonló módon rokonszenvet kelt a hősnő igazságtalan üldöztetése. Erről ugyan sok szó esik az elődöknél, de Móricz tovább gazdagítja ezt a motívumot. Hol Shaw Johannájához hasonlóan („nem látom a fényes napot, nem halom a madár énekét, tömlöcbe zártak engem az ellenségeim”), hol a Hamupipőke elemeivel („a szülőház ajtaja mögött porban és hamuban van az én helyem”). Sophokles és Bornemisza Elektrája okos érvekkel próbálja rávenni Krysothemist, hogy mivel Orestes meghalt, ő torolja meg a régi bűnt. Móricz Elektrája nem józan, hanem szenvedélyes, s így érthetőbbé válik az a naivitás, hogy hirtelen támadt ötlettel a lány, nőies, megalkuvó Krysothemist választaná cinkosául. Konokul ismételteti friss rögeszméjét („Meg kell ölni atyánknak gyilkosát!”), s a megvalósítás eszméje szinte gyermeket: „aranyláncával fojtsd meg az éjjel”. Krysothemis józan érvekkel utasítja el ezt a tervet, Elektra pedig keserűségében, tehetetlenségében a trón zsámolyára kuporodik, s immár csak saját halálára gondol. Heroizmus helyett szánnivaló magatartás.

Szenvedélyesen panaszkodik a halottnak hitt Orestes hamvai fölött — akár Bornemisznánál —, de a nagy fordulat, a fölismerés más: ösztönös. Nincs szükség racionális évrre, a gyűrű felmutatására. „Ki vagy te? — kérdi az első titokzatos szavak után. — Még ma megtudod! Tedd le az edényt” — hangzik a válasz. Elektra felsikolt: Orestes! Elejti az urnát, amely nem törik össze — s nem világos, hogy ennek a mozzanatnak jelképes értelmet szánt-e az író. Akárhogy is: ez a fölismerés inkább ösztönösnek hat. A most következő extatikus örömet Orestes hiába próbálja csillapítani: „Még nincs megnyerve a világ, élnek gyilkosaink! — Semmit se tudok örömben — feleli Elektra. — *Hadd éljen mindenki, ha a halottak is feltámadának!*” S most már mindent Orestesre bíz. Jön a Mester, tette sürgeti Orestest: „Hamar, anyád egyedül van a kis palotán. — Elektra: Nincs anyám! Anyám a föld!” Majd: „*Elektra*: Setét lett egyszerre, elment a nap. Jaj, mély setétség lett a földön, hogy Orestes eltávozott. — *Kórus*: Anyádhoz ment? — *Elektra*: Ne mondd anyámnak, nincs anyám. Anyám az ég! — *Kórus*: S Klytaemnestra? — *Elektra*: Nem ismerem. (Bent sikoltás.) — *Kórus*: Jaj, jaj, jaj. Hallod-e lány, hogy kiált valaki? — *Elektra*: Nem hallom.” Mikor a gyilkosság után Orestes visszatér, Elektra így szól: „Többet ne menj el, mert a setétben meghalok.” Ez az utolsó szava a darabban, illetve a végén sikolt egyet, amikor Orestest orvul leszúrják.

Nem bírálni, csak ismertetni próbáltam Móricz beállítását. Látnivaló, hogy ez az üldözött, naiv, rajongó lány *nem* bűnrészes az anyagyilkosságban. Még annyira sem, mint Bornemisza Elektrája, aki tette biztatja öccsét, s zord megjegyzésekkel, szinte kéjes örömmel kommentálja a gyilkosságot jelző, behallatszó kiáltásokat.

A tettesre, Orestesre viszont a mentő körülmények ellenére is ítélet vár. Gyanútlanul vadászgató nemesúrfiként ismeri meg a néző: „Felserkenék hajnal előtt, csuda jó reggel. Hallgattam a madarak szavát és kirendeltem az ebeket vadászatra. Nézd, a kopók hogy örülnek, minden ujjong.” Balassi Bálintra emlékeztető reneszánsz életöröm és vidámság, amelyet a Mester,

majd az isten utasítása fordít a zord feladat felé, s Orestes vállalja, ami rámeretett. Terve eddig is volt ugyan, de tette csak most szánja el magát. Az istenhez fordul: legyen az ő akarata szerint, de bárcsak ne kellene anyját is megölnie. Ez a könyörgése Bornemisznánál még ótestamentumi hangú volt („mutasd meg az én kezemnek általa, hogy te az bűnért bosszúálló isten volnál”), s Móricz újtestamentumivá bővíti, enyhíti. Olyanszerűvé, mint Krisztusé volt a Gecsemánékertben.

A rárótt kötelességet nehéz végrehajtani. Argosba érve először is apja sírjához zárandokol engesztelő áldozatával, s az ő segítségét kéri a bosszú munkájában. Fülthanúja Klytaemnestra és Elektra összecsapásának, amiből sejthető, hogy anyjuk Elektrát is el akarja pusztítani. Már-már tette szánná magát, ha Klytaemneszra nem kezdene imádkozni. Visszahúzódik, s így tanúja lehet annak is, hogyan fogadja anyja az ő állítólagos halálhírét. Ez végre megérleli a döntést, amit még megerősít Elektra siráma az urna fölött. Most már a Mester könnyen betuszkolhatja, s ő gyorsan, fontolgtatás nélkül végrehajthatja a gyilkosságot. Utóbb támad föl a bizonytalanság, holott a feladat második fele, a trónbitorló megbüntetése, még hátravan. Itt azonban csődöt mond a jól kiagyalt terv: egy óvatlan pillanatban Aegisthos szúrja le Orestest, szöges ellentétben a mondával és minden feldolgozásával. Kivéve a *Hamletet*, ahol az orgyilkosság végrehajtója ugyan Laertes, de értelmi szerzője a király. Móricz ítélete világos: az anyagyilkosnak meg kell bűnhődnie. S ha Sophokles és Bornemisza itt zárta le a történetet, nem törődve Orestes további sorsával, másféle bűnhődésével, Móricz bajosan tehet mást. Ilyenformán a bosszú is végrehajtodik, s az anyagyilkos is megbűnhődik.

Móricz öt nap alatt dolgozta át a darabot, s tán nem ártott volna még ötöt rászánnia. Ám a lényeg itt nem ez, hanem az ellenkezője: operatív beavatkozással új életre támasztott egy régi művet. Egyetlen kérdést lenne érdemes tisztázni még, de ezt valószínűleg nem lehet. A darabban elég nagy hangsúlyt kap, hogy ez a történet a trónbitorlás, a hatalomátvétel *tíz*

éves fordulóján játszódik. Vajon gondolt-e Móricz írás közben, 1929-ben arra, hogy mi történt tíz éve az ő s az ország életében? Egyetlen — igen halvány — utalás van erre, az is jóval később, 1940-ben a kiadáskor íródott, az utószóban: „Ebben a darabban olyan titkok rejtőznek, amelyek máig ütnek.”

BENEDEK ANDRÁS